

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА “ЗЕЛЕНА” ЗАЕТОСТ В БЪЛГАРИЯ

Разгледани са възможностите за “позеленяване” на заетостта и икономиката, които биха могли да се оползотворят при предстоящо реструктуриране на икономиката и излизане от кризата. Представена е концепцията за “зелена” заетост - предпоставки и насоки за развитието ѝ в България. Посочена е многоаспектността на проблематиката около тази заетост и високата степен на относителност на определенията за “зелени” работни места. Подчертана е необходимостта от развитие на качествени “зелени” работни места на основата на прилагане на модерни технологии. Еко-съобразените производства и заетост могат да бъдат сравнителни предимства на националните икономики, основани на знанието.

JEL: J08; J21; J24

В България дебатите относно опазването на околната среда активно присъстват в общественото пространство. През последните години се наблюдава висока степен на непримиримост към нейното унищожаване или замърсяване. Въпреки многобройните основания за критичност не може да се отрече и наличието на общ процес на разширяване инициативите на специализираната държавна администрация по отношение на съхраняването на екосредата през предприсъединителния период и при реализиране на изискванията към страната като член на ЕС. Неправителственият сектор в определена степен упражнява своята коригираща функция спрямо действията или бездействията на управляващите в сферата на опазването на околната среда.

В обединена Европа сериозно нараства общественият интерес (вкл. и този на социалните партньори и на неправителствения сектор) към посрещане на предизвикателствата за околната среда като промяна на климата, ерозия на биоразнообразието, преработка на отпадъци и замърсители¹ и др. Във връзка с преодоляването на последиците от икономическата криза и изпълнението на програма “Европа 2020 г.” се предвижда интензивна работа за развитие на нови технологии за увеличаване на енергийната сигурност, подобряване условията на труд и живот, осигуряване изхранването на населението, развитие и реализиране на устойчивост и сигурност и други мероприятия, свързани със съхраняването на околната среда. Те са елемент на стимулираното радикално реструктуриране на начините на производство и потребление (вкл. и на начина на живот) в краткосрочна и дългосрочна перспектива в полза на околната среда. Те са също и елемент от реализирането на стратегията за разкриване

¹ Доколкото парниковият ефект се предизвиква от водните изпарения, въглеродния двуокис, метана и озона, то вниманието е насочено към човешката дейност, която ги генерира. Това е потреблението на твърди горива (за отопление, транспорт и енергия), промените в начина на ползване на земята, изсичането на горите, разширяването на животновъдните ферми, както и развитието на други дейности, които произвеждат въглероден двуокис, метан и озон.

на работни места и за общо стабилизиране на заетостта. При това очакванията са, че тези мероприятия биха могли да провокират промени в нейната структура, както и в качеството на подготовката на работната сила, при равни други условия. Изходът от кризата обаче трябва да ни отведе към нова устойчива социална пазарна икономика, която в програма “Европа 2020 г.” се представя като една по-интелигентна и по-екологично съобразена икономика. В нея благополучието на хората е резултат от иновациите и от по-доброто използване на ресурсите, а ключовият фактор е знанието. Именно тези нови движещи сили се очаква да помогнат за намирането на нови източници за устойчив растеж и за създаване на нови работни места с цел компенсиране на безработицата.² В България, както и в другите страни-членки на ЕС предстои да се осъществят:

- радикално реструктуриране на начините на производство и потребление в дългосрочна перспектива във връзка с опазването на околната среда;
- съобразяване на действията за излизане от икономическата криза и реструктурирането на икономиката с изискванията на околната среда в краткосрочна перспектива;
- обвързване на действията в дългосрочна и краткосрочна перспектива със стабилизирането на заетостта и подобряване на качеството ѝ.

Концепцията за “зелените” работни места

При съвременното определение на “зелено работно място” се прилага холистичен подход, който отчита неговата връзка с устойчивото развитие; както и необходимото единство между икономическия, социалния и екологичния компонент на работните места. Те започват да се превръщат в една от емблемите за работа в икономика и общество, което се стреми да запази обкръжаващата среда както за сегашните, така и за бъдещите поколения, да осигури условия за равнопоставеност и включване на всички хора и всички народи.³ Освен това тези работни места априори се свързват с добри и подобряващи се условия на работа на основата на усъвършенствана технология и организация на производството.

Най-често алтернативата “зелена заетост” се приема като заетост на работни места, предлагащи екологично съобразени дейности, които имат ограничено негативно въздействие върху средата и обслужват устойчивото развитие на икономиката, социалната сфера и околната среда.⁴ Това е сравнително по-често срещана заетост в земеделието, услугите, научната и развойната дейност, както и в някои индустрии с частична насоченост към опазването на околната среда.

² Консултация относно бъдещата стратегия “ЕС 2020”. Брюксел, 24.11.2009 COM(2009)647 (<http://ec.europa.eu/eu2020/pdf>).

³ Green Jobs: Towards decent work in a sustainable, low carbon world (http://www.unep.org/labour_environment/PDFs/Greenjobs/UNEP-Green-Jobs-Report.pdf).

⁴ EEO. The employment dimension of economy greening (<http://www.eu-employment-observatory.net/>).

Засега Евростат приема като “зелени” тези работни места, които са в секторите за производство на стоки и услуги, свързани с опазване на околната среда.⁵ Заетите са разнородна група от производители на технологии, продукти и услуги, които предотвратяват или минимизират замърсяването и използването на естествени ресурси.

Отсъствието на общоприето определение за “зелени работни места” поражда проблеми с характеризирането на броя и структурите на заетите в тях⁶ и със съпоставимостта на информацията в международен мащаб. Съществуват и проблеми, свързани с измерването на ефективността на влиянието на екоособразената икономика върху условията на работните места и нейния нетен принос. Тя има различна интензивност в страните-членки на ЕС. Необходимо е да се изведат критериални показатели за този принос, както и водещи линии за подобряване на количествените, качествените и структурните характеристики на заетостта на общностно равнище. Друго важно изискване е да се уточнят подходящите диференцирани стойности за отделните страни-членки и да се набележат конкретни, подходящи за всяка държава пътеки за движение към тях.

Трудностите при характеризирането на “зелената” заетост произтичат главно от *динамичността и относителността* им. Динамичността има два основни аспекта. Според първия развитието на екологично съобразена икономика предполага реализиране не са само на преки ефекти като брой новоразкрити работни места в краткосрочна перспектива. Съществуват и трудни за характеризиране непреки ефекти, както и индуцирани такива в средносрочна и по-далечна перспектива. Те се отнасят до цялостното въздействие на “зелените” работни места върху заетостта при реализиране на иновативно развитие (в различни сфери на икономиката, науката, личното и колективното потребление и др.) в кратко-, средно- и дългосрочна перспек-

⁵ Събирането на подходящата информация за характеризиране на климатичните промени не е нова задача. Заслужават внимание публикуваните през 2010 г. сборници с информация “Показатели за енергия, транспорт обкръжаваща среда” (Energy, transport and environment indicators), декември 2009 (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-DK-09-001/EN/KS-DK-09-001-EN.PDF) и Панорама на енергетиката (Panorama of Energy), април 2009 (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/>).

⁶ Отбелязаните трудности обаче не означават, че не се правят опити за характеризиране мащабите на зелената заетост. Примери за интереса към нея са следните публикации, които съдържат конкретни данни: EMPL. Climate change and labour market outcomes, Chapter 3. – In: Employment in Europe 2009 (<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=119&langId=en>); Eurofound. Greening the European economy: Responses and initiatives by Member States and social partners, 2009 (<http://www.eurofound.europa.eu/eiro/studies/tn0908019s/index.htm>). Очаква се и разработка на конкретни начини на включване на зеления компонент след приключване на проекта MODELS - Model Development for the Evaluation of Lisbon Strategies (<http://www.ecmodels.eu/>). Той предвижда подобряването на сега съществуващата широка гама от мащабни икономически модели (GEM-E3, WorldScan, MIRAGE: общи равновесни модели и NEMESIS, други макроиконометрични модели), като включва и моделирането на трудовите пазари и човешкия капитал.

тива. Поради тези комплексни трудности засега преобладава общият стремеж към преход към екоефикасна икономика, която да допринесе за стабилизиране на заетостта при подобряване на качеството ѝ, както и за териториална кохезия.⁷ Във връзка с това се разглеждат не толкова "бройките" "зелени" работни места, а общите брутни приноси на екологично съобразената икономика за заетостта.

Вторият аспект на динамичността е, че тя е резултат от развитието на технологиите, организацията на труда, уменията на работещите и тяхната професионална квалификация и образование, които бързо обезценяват съществуващата "зелена" ефикасност и изискват нови промени. Може да се предполага, че всеки технологично нов продукт (услуга) е по-енергийно ефективен от този, който замества. Но периодите на съвместното им използване в икономиката се припокриват в някакъв отрязък от време, което поражда относителност на промяната. Същевременно може да се окаже, че работни места с общо значение за екологията и климата са с конкретно ниско или много ниско качество на условията на труд. Във връзка с това очевидно "зеленото реструктуриране" трябва да бъде разглеждано като една от многоаспектните насоки за реструктуриране общо на заетостта, което решава нейните проблеми по съобразени с устойчивото развитие начини.

Относителността на концепцията за "зелени" работни места също е многоаспектна. Интегрираният цикъл на производство и на производствени структури, както и комплексността на опазването на околната среда прави очертаването на разделителни линии между отделните елементи твърде трудно. Така в даден период някои работни места могат да са в по-голяма степен "зелени" в сравнение с други (например превенцията срещу замърсяването в сравнение с контрола). Това също подчертава относителността на определенията за тези работни места и трудностите при характеризирането на нетния им ефект спрямо общата заетостта. В последна сметка провежданите политики, стимулиращи тази заетост, трябва да осигурят възможности за "зелено" развитие не само за малък брой ориентирани към околната среда индустрии, а за цялата икономика.

Реструктурирането на икономиката, вкл. и налагането на "зеления" тип, предполага ефект върху съответната структурна безработица. Това е друга насока за представяне на относителния характер на концепцията за "зелени" работни места. Реализирането ѝ трябва да е съобразено със съществуващите възможности за разкриване на такива работни места и за закриване на "черни или кафяви" производства, които са екологични замърсители. Необходима е и яснота за това до каква степен те могат да бъдат "буфер" за поемане на освободени лица от други отрасли при сегашната

⁷ За повече информация вж. GHK. The impacts of climate change on European employment and skills in the short to medium-term: a review of the literature final report, 2009b, Vol. 2 (<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=88&langId=en&eventsId=172&furtherEvents=yes>).

криза и каква е перспективата на средносрочните и дългосрочните ефекти от скъпоструващото екологично преустройство на икономиката, ако то стартира сега като инициативи с общ относително нисък нетен ефект за заетостта.

Слабото използване на възможностите за такава заетост не е сред причините за сегашната глобална икономическа криза, поради което “зелените” работни места не биха могли да имат радикално значение за излизането от нея. Това също налага определена относителност на успеха при прилагането на концепцията за всяка национална икономика - той би могъл да се постигне при увеличаване на социалната насоченост на работата на финансовия сектор. Тъй като тази тема е твърде широка, ще посочим само един от аспектите ѝ, свързан с продължително обсъжданата възможност за въвеждане на единна система за облагане на замърсителите.⁸

Относителността на “зелената” заетост произтича и от нейната зависимост от широк кръг политически фактори. Те могат тотално да пренебрегнат (ограничат) значението ѝ и обикновено са свързани с краткосрочните интереси на определена управляваща група. В условията на слабо развита система за административен контрол и коригиращи функции на неправителствения сектор тези действия биха могли да се реализират лесно при запазване на заетост с ниско качество.

Същевременно концепцията за “зелените” работни места е добре приложима при формулиране на политически и стратегически цели, което е също една от особеностите ѝ. Чрез нея могат да се очертаят привлекателни за всички насоки на развитие; да се открият разликите между екологично чистите и “кафявите” работни места като тяхна противоположност; да се поставят привлекателни заглавия на големи и авторитетни доклади по темата. В тези случаи “зелените” работни места обаче се представят от гледна точка на техните брутни ефекти спрямо заетостта и се отчита относителността на значението им.

⁸ Първата мащабна стратегия на Европейска комисия за ограничаване на емисиите въглероден двуокис и за подобряване на енергийната ефективност е публикувана през 1991 г. Тя е предшествана от среща на министрите на околната среда и енергетиката през 1990 г. Оказва се, че почти 20 години след приемането на разумни насоки на действия те не са довели до планираните резултати. Основен компонент на тази стратегия, който практически претърпява почти пълен провал, е предложението за въвеждане на единна екоданъчна политика. Все още обаче се прилага търговията с въглеродни емисии, а превенцията при санкционирането на разходите за околна среда е слабо развита. Това редуцира общите стимули за “позеленяване” на икономиката и прави отделните производители крайно предпазливи при вземане на решения в тази посока. Необходими са единни решения на равнище Европейска комисия за това какви ще са общите правила за разпределяне на цената на опазването на околната среда между производители и потребители; каква и доколко интензивна ще е минималната отговорност на държавата в нейните контролни и други функции и при инвестиране в съответни мероприятия. През периода до уточняването на тези общи правила България, както и всяка друга страна-членка, трябва да развива потенциала си за посрещане на предизвикателствата на очаквания нов екологичен ред в развитието на икономиките.

Въз основа на посочените особености на “зелената” заетост можем да предложим следните два възможни подхода:

- Широко представяне на “позеленяването” на заетостта⁹ във връзка с брутните му приноси за реструктуриращата се икономика и като обща тенденция към подобряване на качеството. При такова разглеждане на промените в заетостта тя ще бъде както следствие от екосъобразено икономическо реструктуриране, така и негова активна предпоставка. За целта е необходимо съответно подчиняване общо на политиките за заетост на изискванията за запазване на околната среда (прилагане на екомейнстриймिंग на политиките); промяна в номенклатурата на професиите; разширяване на учебното съдържание в средния курс и във висшето образование, както и на това за обучение на възрастни; отчитане в групата на ключовите компетенции и на такива за опазване на околната среда и организиране на обучения по тях; разширяване на обучението по предприемачество в екосъобразени сфери, както и насърчаване на стартиращите в тях предприемачи; редовно прилагане на практиката за оценки на екологичното въздействие и т.н.

- Разглеждане на конкретни работни места и на наетите в тях лица с непосредствено и голямо значение за опазване на средата и екосъобразено ползване на естествените ресурси. Тук отново се запазва някаква степен на относителност на това екосъобразяване, като се предполага, че въпреки доминиращото присъствие на работни места с непосредствено значение за средата ще има и такива, които ще произвеждат или ще индуцират непреки ефекти.

Реализирани възможности за “зелена” заетост

В публикации по темата за “зелените” работни места се обобщава, че вече са постигнати ефекти на заетост - във връзка с климатичните промени като увеличената заетост в земеделието и при производството на биогорива; в производството на енергия, съобразено с намаляване на потреблението през лятото, с промените във валежите и възможностите за използване на ВЕЦ; при реализиране на нови туристически пакети; при разширяване на застрахователната дейност с покриване на нови рискове и др. Вече има страни, които отчитат осъществени трансфери от работни места, свързани с производството на енергия, към такива за подобряване на енергийната ефективност и енергоспестяване; от производства на оборудване за електроенергия от твърди горива към такива от възстановяеми източници т.н.¹⁰ Въпреки че засега не са правени целенасочени проучвания за България,

⁹ Това е възприетият по-нататък подход. Терминът “зелени” работни места се използва не толкова за да очертае конкретен сегмент на заетостта, а за да обозначи по-интензивен процес на “позеленяване” в сравнение с други отрасли или сектори.

¹⁰ Вж. по-подробно ГНК. The impacts of climate change, 2009.

могат да се дадат някои примери за вече реализирани подобни промени в заетостта.

В индустрията е наета основната част от работещите в страната лица (65.3% през 2008 г.) В предприятията, които контролирано замърсяват въздуха (производство на енергия, метали, цимент, вар, керамични материали, целулоза и хартия) са заети към 24% от общо наетите в промишлеността.¹¹ За периода 1997 – 2008 г. броят им е намалял с почти една четвърт. Може да се предполага, че някои дейности до голяма степен вече се развиват без съществени противоречия с околната среда и при строг контрол на замърсяването. За момента се наблюдава и “естествен” процес на фалити (или временно затваряне) на предприятия-замърсители. Типичен пример за такова “преструктуриране” е черната металургия и закриването на коксовото и доменното производство на комбината “Кремиковци”; минната промишленост и др. От една страна, се намалява отделяният CO₂, но от друга, в “Кремиковци” например бяха направени най-големите масови съкращения за периода на сегашната криза, които предизвикаха сериозно социално напрежение.

Броят на заетите в рециклирането на отпадъци нараства 20 пъти за 1997 -2008 г., а този в събирането, пречистването и разпределението на вода се запазва почти непроменен. Заетостта в първата група дейности е един от емблематичните примери в България за екозначима дейност, но с крайно ниско качество на условията на труда. Втората група лица имат по-добра структура според образователното и квалификационното равнище, което обаче не е гаранция, че работят при по-добри условия.

Водоснабдяването на населените места (изграждане на водопроводна мрежа, пречиствателни станции, и други съоръжения), както и събирането и рециклирането на битови и други отпадъци ще увеличат търсенето на труд за в бъдеще. Това предвиждане се прави във връзка с досегашното забавяне при решаването на големи по мащабите си проблеми в тези две сфери в близка и средносрочна перспектива, за чието компенсиране ще е необходимо усвояването на значителни инвестиции. Според поетите ангажменти на България пред ЕС до 2010 г. предстои изграждането на необходимата водопреносна мрежа и пречиствателни станции за градовете с над 10 хил. еквивалент жители, а до 2014 г. – на тези с население над 2 хил., както и финализиране на модерни технологии за преработка на битовите отпадъци. Постигането на посочените цели изисква промяна в структурата на досега наетите в такива дейности и освобождаване на част от нискоквалифицираните работници за сметка на разширяване участието на средно- и висококвалифицираните. Заетостта в подобряването на “водната” и общинската инфраструктура ще индуцира ефекти на увеличаване на заетостта в машиностроенето, транспорта, логистиката и други свързани с нея дейности.

¹¹ По допълнително получени данни от НСИ и собствени изчисления.

Преструктурирането на енергетиката е основен проблем за всяка национална икономика и още повече за българската. Произвежданата у нас промишлена продукция има най-висока енергоемкост в ЕС.¹² Съществуват и неоползотворени възможности за оптимизиране на производството, разпределението и ползването на електрическата и топлинната енергия.

При производството на електрическа енергия актуален проблем е прилагането на алтернативни (и възобновяеми) източници. В тази посока България е поела ангажименти пред ЕК за увеличаване общо на дела на алтернативните източници в енергийното потребление до 2020 г. За изпълнението им основно значение ще има експлоатацията на водни електроцентрали и такива, преобразуващи енергията на вятъра и Слънцето.

В страната е регистриран висок интерес към фотоволтаичните електроцентрали,¹³ като в края на 2009 г. вече има инсталирани към 450 MW техни мощности. Според данни от Министерството на икономиката, енергетиката и туризма (МИЕТ) през 2008 г. електроенергията, произведена от вятъра, е около 4.2% от произведената от възстановими източници. По заявка на МИЕТ е направено подробно проучване на възможностите за разширяване на нейното използване.¹⁴ В същото време в България няма разработени официални планове за производство на енергия от вятъра или от фотоволтаични централи в рамките на общата електроенергия от възстановими източници. Ето защо е трудно да бъдат очертани техните перспективи (вкл. и от гледна точка на необходимостта от запазване на плодородни земи само за производство на селскостопански продукти и други специфични изисквания), както и да се оцени степента на сегашния прогрес в тази насока. Може да се очаква, че за производството на посочените видове алтернативни енергии ще трябва да се разкрият нови работни места за инженерни кадри и за други специалисти. В средносрочна перспектива обаче трябва да се има предвид опитът на други страни в тази област.

Мненията на икономистите за значението на алтернативната енергия не са еднозначни. Според изчисления на американския икономист Somsel атомната енергия е 19 пъти по-ефективна за работника в сравнение с типична инсталация за 3 киловата фотоволтаична слънчева електросистема. Според други икономисти обаче по-високата производителност впоследствие се

¹² През 2007 г. интензивността на българската икономика, измерена като отношение между вътрешно потребление на електроенергия спрямо БВП, е 1016.29 кг нефтен еквивалент за 1000 EUR при 169.39 общо за ЕС-27. Тук проблемът не е само в голямото отклонение от общото равнище, а и в съществениите разлики със страните, които са веднага след нас в списъка по този показател. Това са Румъния със съответна стойност от 655.59 и Естония – 580.71 (вж. Евростат, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>).

¹³ През август 2009 г. в експлоатация е пусната първата фотоволтаична електроцентрала в България.

¹⁴ Scoping Report: Strategic Environmental Review of the Development of Wind Power in Bulgaria. Prepared for Bulgarian Ministry of Economy, Energy and Tourism (MEET) by ENVIRON Iberia, pm&E, POVVIK AD, ВЕРТЕ, November 2009 (<http://www.bgwindenergy.com/bgwindenergy/en/doc/>).

редуцира поради добив на невъзобновяем ресурс, докато при слънчевата енергия този проблем не съществува.¹⁵

Общ фактор за екологично съобразено реструктуриране е прилаганата техника, технология, скорост на информационния обмен и въобще – степента на технологично обновяване на икономиката. През 2006 г. по данни на Евростат отношението между оборота от нови за предприятието и за пазара продукти към общия оборот е 10.3% в България, в ЕС-27 то е 13.4%, за Румъния – 18.5, Малта – 28.6 и Гърция – 25.7%. У нас на относително добро равнище са ефектите от иновациите в материалите и енергията - през 2006 г. отношението между предприятията конкретно с такива иновации спрямо всички, въвели някакви иновации, е 13.3%. Това е стойност, близка до средната за ЕС-27. Втората група резултати очертават позитивни иновативни перспективи за развитието на “позеленяваща” икономика и заетост, които до голяма степен се дължат на алтернативната енергия. Въпреки това все още общата иновативност на българската икономика е слаба и неравномерно разпределена. Тя не е активна предпоставка за цялостен процес на “позеленяване” на заетостта и въобще за позитивни промени в качеството ѝ. В близка перспектива може да се очаква развитие на елементи на “позеленяването” само в отделни сектори.

България притежава добри природно-климатични особености и натрупан потенциал за развитие на земеделие, горско стопанство, аквакултури, риболов, уникално биоразнообразие, туризъм, услуги, вкл. и за “зелена” заетост в тези сектори. Засега обаче те са нискоефективни (с малки изключения), като някои от тях са в началните етапи на развитието си и не стимулират съществено (пряко или косвено) общото нарастване на заетостта. Евентуалното сбъждане на прогнозите за глобално затопляне ще се отрази по различен начин на земеделието и горите в България и в общия случай ще доведе до интензифициране на процесите в него. Дори и да се окаже, че негативните климатични прогнози са силно преувеличени, то отново за сегашното нискоефективно селско стопанство не съществува друга възможност освен интензифициране и повишаване на производителността на труда на наетите в него. В същото време селското стопанство е един от замърсителите по линия на отпадъците от животновъдните ферми и други подобни органични отпадъци. Преодоляването на проблема изисква разширяване на участието в този отрасъл на инженери, както и на някои други неспецифични за него професии. В последна сметка предстоящото еко-реструктуриране на селското стопанство може да доведе до освобождаване на част от сега наетата нискоквалифицирана и във високите възрастови групи работна сила за сметка на специалистите.

¹⁵ ENERGY: Green jobs, brown economy? Alternative energy not a growth engine, some experts say (<http://www.nctimes.com/business/>).

По подобен начин трябва да се представи перспективата в развитието на туризма. Тук има значение не само интензифицирането на дейностите в рамките на активните сезони, но и използването на възможностите за "разширяване" на дейностите извън тях. Търсенето на алтернативи на традиционните туристически пакети ще се увеличи, поради което е необходимо местните производители на такива услуги да са подготвени за това. Качеството и гъвкавостта на заетостта в туризма ще трябва да се подобрят, но и да се предвидят промени в професионалните стандарти и в структурите на професиите в този отрасъл.

В същото време се оказва, че туризмът създава мащабни екологични проблеми и унищожава природната среда. Добре известен пример е допуснатото презастрояване на курортите и на други подходящи за почивка терени, неспазването на изискванията за изграждане на водопроводни и пречиствателни станции и транспортна инфраструктура и др. Все още екотуризмът в защитените територии и заетостта за поддържане на биоразнообразието в тях не са особено популярни,¹⁶ въпреки че те могат да предоставят възможности за заетост на населението в малките градове и в селата, които засега не са добре експлоатирани.

В сферата на услугите¹⁷ е ангажирана по-малко от една трета от заетите (27.6% през 2008 г.).¹⁸ В общия случай техният труд не предизвиква замърсяване на околната среда¹⁹ и може да има непосредствено значение за "позеленяването" на заетостта. Образованието и здравеопазването включват дейности с първостепенно значение за формирането на работната сила и за осигуряване на условия за живот в добро здраве. Науката и нейните иновации са в основата на "зелените" технологии. Средствата за масово осведомяване разполагат с възможности за формиране на общественото мнение в полза на съобразено с природата поведение и потребление, както и за популяризиране и подкрепа на конкретни инициативи и сигнализиране за нарушения.

При услугите също могат да се очертаят области за интензифициране на обслужването (например в здравеопазването и науката), но и на сфери,

¹⁶ В България, както и в другите европейски страни, съществува обществен дебат относно запазване на териториите, включени в списъка на защитените обекти "Натура 2000". За съжаление в повечето случаи (особено в годините преди присъединяването на страната към ЕС) той не приключваше в полза на местната природа

¹⁷ Секторът включва нематериалните услуги (финансови и осигурителни), тези по обслужване на собственост, наука и научно обслужване, публична администрация и отбрана, задължително социално осигуряване, образование, здравеопазване и социални услуги, други услуги.

¹⁸ НСИ. Наблюдение на работната сила (НРС).

¹⁹ Тук отново трябва да се спомене за относителността на концепцията "зелени" работни места. При заетостта в здравеопазването например е необходимо да се има предвид, че здравните заведения могат да причинят сериозни замърсявания, вътреболнични инфекции, допълнителни усложнения на "лекуваните" пациенти вследствие от лоша хигиена, епидемии и т.н., ако не отговарят на хигиенни и други норми за работата им.

които съществено ще разширят заетостта. Това е, на първо място, образованието и въобще – продължаващото през целия живот обучение, както и научните изследвания с практико-приложен характер.²⁰ Част от тези дейности ще могат да изградят ядро от високообразовани специалисти, участващи във формирането на човешки ресурси с възможности за включване в устойчивото развитие на обществото и на икономиката.

Посочените дотук насоки на очаквано (и напълно възможно) “позеленяване” на сектори и дейности в България ще предизвикат противоречиви тенденции в търсенето на работна сила. Общата тенденция, която се очертава, е нарастващо търсене на работници с високо качество и нови умения, които могат да обслужват устойчиво и конкурентоспособно икономическо развитие. Какъв ще бъде балансът от загуби на работни места и създаване на нови, зависи от ефикасното прилагане както на политиките за заетост, така и на тези с отношение към климатичните промени. По-конкретно политиките за заетост трябва да бъдат разширени и адаптирани от позициите на климатичните промени, а съобразените с климата и въобще с обкръжаващата среда политики - да се оценяват и от аспекта на заетостта. Това е задача от дългосрочен характер, за чието решаване вече се правят първите стъпки.

Административни предпоставки за “позеленяване” на икономиката и заетостта

Специализираната администрация по проблемите на околната среда и водите е съсредоточена в съответното министерство и е структурирана по функционални сфери (води, въздух, отпадъци и т.н.) и по области на административна интервенция като превенция и контрол, управление и организация. По-важни сред последните са издаване на комплексни разрешителни за изграждане на нови и експлоатация на действащи промишлени инсталации и съоръжения, провеждане на оценки за екологично въздействие, популяризиране на предимствата на “зелени” публични доставки,²¹ управление на обекти по “Натура 2000”,²² контролни функции.

МОСВ инициира подробен и задълбочен *анализ на проблемите на околната среда, на основа на който е разработен проект на стратегията за опазването ѝ (2009 -2018)*. В нея заетостта се разглежда само във

²⁰ Достигането на целите за опазване на околната среда изисква използване на научни постижения и иновации в областта на безвъглеродните технологии в енергетиката и транспорта. Тази група изследвания (и някои други) налагат преразглеждане на основните приоритети на научната политика на България и нейното кадрово осигуряване, но при промяна на системата на финансиране на научни изследвания.

²¹ На 17.11.2009 г. в София беше проведена конференция на тема “Ползите на зелените публични доставки”. Инициативата е в съответствие с комюнике на ЕК в тази област “Обществени доставки за по-добра обкръжаваща среда” (COMM. Final “Public Procurement for a Better Environment”, 2008).

²² Според изискванията на чл. 6 на Директива за местообитаванията (Habitats Directive 92/43/CEE).

връзка с преработената през 2007 г. Шеста програма за действие в областта на околната среда на ЕС и реструктурирането и възстановяването на икономиката на селските райони в България. Тя не присъства в системата показатели за характеризирани изпълнението на Стратегията (дори и в частта за характеризирани устойчивостта на развитието на селските райони). Това може да се приеме като слабост на тази Стратегия, която в последна сметка не е отчела "позеленяването" на заетостта като един от социалните ефекти от изпълнението ѝ.

Като пълноправен член на ЕС България хармонизира законодателството си с директивите на Общността по околната среда и в сферата на труда. Основен нормативен акт в областта на околната среда е *Законът за опазване на околната среда*.²³ За да функционират предприятията, които използват замърсяващи инсталации (според определението им в закона), те трябва да получават комплексни разрешителни от Изпълнителната агенция по околната среда към МОСВ (чл. 117, ал. 1 и ал. 2) Съществуването на такъв строг разрешителен режим поставя броя на заетите в тези производства в зависимост от спазването на конкретни изисквания към прилаганите технологии. Това е една от причините досега да не се акцентира силно върху заетостта в дейности със значение за опазването и възстановяването на околната среда, като тя се приема като следствие от издадените разрешения.

България, която е страна по Рамковата конвенция на Обединените нации по изменение на климата, е задължена да извършва годишни инвентаризации на емисиите на парникови газове, прилагайки утвърдената от Конвенцията методология. Инвентаризациите обхващат емисиите на преки парникови газове. Изготвянето на национални инвентаризации датира от 1988 г., която е приета като базова за България. В края на 2009 г. МОСВ организира разработване на план за въглеродните емисии.²⁴ Поради политически причини, свързани с досегашното управление, корекциите на първоначалния план за разпределението им между местните предприятия бяха отложени с 2 години. Това резултира в пропуснати ползи от търговия с тези емисии и от изграждане на алтернативни източници на енергия на основата на възможните приходи.

В *Стратегията за заетостта (2008 – 2015)* на Министерството на труда и социалната политика (МТСП) също не се коментират промени на заетостта/безработицата във връзка с реструктуриране, съобразено с изискванията за опазване на околна среда и "позеленяване" на икономиката.

²³ Обн. ДВ, бр.91/25.09.2002.

²⁴ По предварителни данни на МОСВ България оперира с по 42.3 млн. т въглероден диоксид годишно, или общо 212 млн. т за следващите пет години. От него се вади резервът за съвместно изпълнение, който е около 7-8 млн. т, и 24 млн. т за нови участници, а остатъкът се разпределя между предприятията. Потенциалът на страната ни да реализира сделки с въглеродни емисии е около 1 млрд. USD.

“Зелената” заетост присъства като *насока за бъдещи активни политики на пазара на труда, които са включени в националната пътека за постигане на гъвкавост и сигурност в заетостта.*

По инициатива на Министерството на здравеопазването е разработена *Национална програма за действие по околната среда и здраве 2008-2010 г.*²⁵ В нея се поставят сериозни проблеми относно подобряване на здравния статус на работната сила и условията на труд. Отново връзките със заетостта са фрагментарни и повече в посока към някои от политиките, свързани с труда.

Предполага се, че изоставането в реализирането на идеята за “зелена заетост” в работата на административните структури постепенно ще бъде преодоляно. Но сложността на проблемите във всяка сфера на дейности в полза на околната среда налага подобряване на координацията на работата на държавната администрация. Тя трябва да разшири потенциала си за решаване на междусекторни проблеми, вкл. и чрез създаване на мрежа от специализирани звена към министерствата (focal points), както и на надведомствени органи на базата на принципа на споделените отговорности и междусекторното сътрудничество. Освен това е необходимо подобряване на координацията на държавната администрация с неправителствения сектор.

Разходи и инвестиции със значение за “зелената” заетост

За периода 2003-2007 г. разходите за опазване и възстановяване на околната среда в България са нараснали около 2 пъти - делът им в производения БВП се променя от 1.7 на 2.1%. Постигнатите равнища на инвестиране обаче според основни показатели за ЕС-27 и други страни-членки не са довели до задоволителни резултати.

По отношение на разпределението на разходите за ползване и възстановяване на околната среда за периода 2000 – 2007 г. най-високи относителни дялове запазват тези за отпадъци, вода и въздух, следвани от разходите за опазване и възстановяване на почвата, подпочвените и повърхностите води, за апаратура за мониторинг и контрол и за горите. През 2007 г. първите три групи са съответно с 32.0, 28.6 и 21.8% от общите разходи, а за периода 2001 - 2007 г. разходите за тях са нараснали съответно 3.9, 2.7 и 2.1 пъти.²⁶ Тези промени показват значимостта на проблемите по опазване и възстановяване на околната среда и трябва да се имат предвид при очертаване на съответните приоритети за осигуряване с трудови ресурси на евентуално еко-преструктуриране на икономиката.

²⁵ <http://www.mh.government.bg/>

²⁶ По данни на НСИ.

Според Закона за държавния бюджет той може да финансира общински инвестиционни екологични обекти, предвидени за строителство през годината - градски пречиствателни станции за отпадъчни води и колектори, канализационни и водопроводни мрежи и общински депа за битови отпадъци и др. Предприятието за управление на дейностите по опазване на околната среда (създадено със Закона за опазване на околната среда) предоставя средства под формата на: безвъзмездни помощи; безлихвени или нисколихвени заеми; субсидии за покриване на част или пълния размер на дължими лихви по банкови кредити, отпуснати за реализация на екологични проекти и обекти.²⁷ За неинвестиционните проекти, свързани с еко-туризъм, се отпускат безвъзмездни помощи и безлихвени заеми, а за тези, които са насочени към екологосъобразно земеделие и животновъдство, такива заеми могат се предоставят само ако те се реализират в населено място от полупланински и планински райони.²⁸

В периода на криза и ограничаване възможностите за бюджетно финансиране и външни инвестиции значението на кохезионните и други фондове нараства изключително много. През март 2009 г. беше решено ЕК да предостави на България около 3 млрд. EUR за развитие на "зелена" икономика за периода до 2013 г. Предвидени са 10 направления за оползотворяване на тези средства, които включват според реда на приоритетността им: водния сектор, железопътен транспорт, управление на отпадъците, енергийна ефективност и коогенерация и енергиен мениджмънт; интегрирани проекти за възраждане на градските и селските райони; чист градски транспорт; пряка защита на природата и увеличаване на биоразнообразието в страната; развитие на енергетика от възобновяеми източници; екоинновации в малките и средните предприятия.

Усвояването на структурните и други фондове среща общи проблеми като липса на достатъчно опит, корупция, ограничени възможности за съфинансиране (във все по-малко случаи). При средствата за "зелена" икономика могат да възникнат и допълнителни проблеми при *координиране на дейностите и техния мониторинг и контрол*.

През ноември 2009 г. Световната банка предостави заем за реализиране на проект "Развитие на общинската инфраструктура". С него ще се подпомагат местните власти в процеса на инвестиционно планиране във водния сектор и при подобряване надеждността и качеството на водоснабдяването.²⁹ Това ще улесни "зелената" интеграция на страната в Европейския съюз.

²⁷ Например за финансиране на проекти в областта на отпадъците се предоставя безвъзмездна помощ, която може да бъде равна на разходите на общините, както и безлихвен заем, който може се отпусне на общини в размер до 100% и на фирми в размер до 70% от общата стойност на проекта.

²⁸ Вж. Приложение 1 към Наредба №14/ 01.04.2003г. на МЗГ и МРРБ, обн. ДВ, бр. 35, 16.04.2003.

²⁹ Проектът е на стойност 81 млн. EUR и ще финансира изготвянето на 48 районни генерални плана на системи за ВиК (които включват 40 генерални плана на населените места) и завърш-

Българското законодателството се променя в посока, която съществено подобрява условията и общата обстановка за правене на бизнес.³⁰ Предполага се, че така ще се привличат чуждестранни инвеститори, вкл. и в полза на “зелени” стопански инициативи.

При усвояването на инвестиции по линия на обществените поръчки за изграждане на обекти, свързани с “позеленяването” на икономиката, все по-често се изискват умения на мениджърите за управление според стандарта ISO 14001:2004. Той е съобразен с екологичните изисквания и трябва да намери по-широко практическо приложение у нас. Подобряването на управлението на предприятията е също важен фактор за усвояването на инвестиции и правене на разходи, действително съобразени с опазването на околната среда.

Инвестициите за “зелена заетост” могат да бъдат рентабилни за лицата, които ги правят. Но за потребителите на екологично чиста продукция и алтернативна енергия има значение и цената, която те ще заплатят за нея и която в общия случай е в пъти по-висока. Въпросът е за търсене на подходящи начини за комбиниране на частния интерес със стимули за лично и колективно потребление на тези продукти. Намирането на баланс между целите означава на практика реализиране на социално справедлив начин за разпределение на цената, която трябва да бъде заплатена както за консумираната, така и за опазена природа у нас. Механизмите на това разпределение могат да включват различни алтернативи и техни комбинации в зависимост от избрания модел на икономика и социално развитие, покупателната способност на населението и възприетата данъчната система.

Възможните насоки за стимулиране на екопроизводители,³¹ осъществени вече в други страни, е необходимо да се поставят за обсъждане и у нас - например предоставянето на достъп до безлихвени заеми и/или преференциални кредитни линии за екопроизводства; възможности за префе-

ване на започналото преди около 20 години изграждане на три язовира и рехабилитация на четвърти. Този проект е последната операция в рамките на Стратегията за партньорство на Световната банка с България (2006-2009) с цел подпомагане присъединяването ни към ЕС и при усвояване на еврофондовете. Рехабилитацията и изграждането на мрежи за водоснабдяване и канализация цели подобряване на качеството на предоставяните услуги и намаляване на рисковете за здравето на хората. Очаква се генералните планове да доведат и до инвестиции (по линия на европейските фондове и други източници), което ще помогне на страната за пълното прилагане на директивите на ЕС във ВиК сектора.

³⁰ Обстановката за правене на бизнес се характеризира с ниски данъци за работодателите и силно редуцирани социалноосигурителни плащания. Сегашното правителство продължи тези промени с намаляване на сроковете за връщане на ДДС; промени в публичните търгове и в концесионните режими; въвеждане на прозрачна и недвусмислена процедура за лицензионни, разрешителни и регистрационни режими; създаване на общи облекчения за лесно влизане и излизане от бизнеса; намаляване на бюрократичните прегради пред него. Предприети са и мерки за ограничаване на корупцията.

³¹ Насоките са очертани в есенния преглед на Европейската обсерватория за заетост (вж. The Employment Dimension of Economy Greening, 2010, <http://www.eu-employment-observatory.net>).

рениално данъчно облагане на земеделските производители на екологично чисти храни; възстановяване на ДДС на фирмите с екоетикета на продукцията в срокове, в пъти по-кратки от тези общо за фирмите; възможности за безплатно ползване на щандове в големи търговски вериги за продажби на биопродукти; промоция на продажбите на спестяваща енергия електроуреди клас “А”; достъп до безплатна (частично платена) реклама и т.н.

Съществуват и примери за стимулиране на потребителите - например в Белгия част от допълнителното трудово възнаграждение се изплаща под формата на екочекове за закупуване на някои стоки със значение на околната среда на основата на предварително оформено съглашение между социалните партньори. Стойността на тези екочекове не е обект на данък и така те стимулират реализацията на екопродуктите. В Австрия и други страни-членки могат да се получат потребителски кредити и грантове за енергийна ефективност за саниране на жилища. В Холандия се субсидират екопроизводствата (земеделие, енергия, транспорт и др.). В Португалия програмата за излизане от кризата съдържа развитие на екодейности и помощ за производството на алтернативна електроенергия. В шведската кохезионна климатична и енергийна политика е включена основната задача за стимулиране развитието на “зелен” сектор и технологии.³²

Може да се обобщи, че извършването на разходи и усвояването на инвестиции в полза на “зелената” икономика и “зелените” работни места изискват цялостно преосмисляне на условията за развитие и реализация на нейната продукция. Очевидни са не само сложността и комплексността на тази задача, но и неотменимото значение на намирането подходящи решения на национално ниво, което осмисля “позеленяването” на конкретна икономиката.

Политики на пазара на труда, отчитащи възможностите за “позеленяване” на икономката и заетостта

Съвременните политики, насочени към “зелената” заетост, следват общите изисквания към тях, които включват улесняване на промените в положението на пазара на труда на лицата и стимулиране на тяхното адаптиране на основата на концепцията за гъвкава сигурност. В оперативен план това означава, че активните съвременни политики на пазара на труда би трябвало да могат да улеснят преходите от състояние на безработица към заетост и от икономическа неактивност към заетост, отчитаща изискванията за опазване на околната среда. В общия случай най-прекият начин за подпомагането на тези преходи е професионалната квалификация, както и други услуги за подобряване възможностите за наемане. В по-широк план

³² The Employment Dimension of Economy Greening...

реализирането на тези политики представлява елемент от извършването на инвестиции в развитието на човешкия капитал чрез продължаващо обучение през целия активен живот. В рамките на ЕС активните трудови политики имат отворен характер и могат да бъдат ефективни и ефикасни на базата на изграждане на партньорства и споделяне на информация в рамките на отворения метод на координация и на други общностни инициативи, в които страната участва. Във връзка с това инициативата “зелени” работни места е отразена като насока на активните политики в рамките на българската пътека за гъвкавост и сигурност на пазара на труда.

Какво беше реализирано досега в полза на “зелената” заетост, как тези резултати могат да се използват и разширят по-нататък?

Програми с непосредствено значение за разкриване на “зелени” работни места.

През периода 2005 – 2009 г. МТСП организира Национална програма за възстановяване и опазване на гората и подобряване на екологичната обстановка в България. Слабост на тази програма е, че тя не е комбинирана с обучение на наетите по нея безработни лица. След приключването ѝ други подобни инициативи не са предвидени в плана за 2010. Единствената връзка със “зелената” икономика е включеното в него изискване за изработване на нормативна база относно създаването на “зелени” работни места. Това е важна предпоставка, която на практика прави възможни и други действия в посока “зелена” заетост. При това тя е предвидена като междуведомствена инициатива, чието реализиране в общия случай изисква добро комбиниране и планиране на дейностите, но предполага вземането на координирани и балансирани решения.

Съществуват и други програми за временна заетост в обществено-полезни дейности, които имат значение и за опазване на околната среда, за подобряване на социалната инфраструктура в селищата, за реновиране на сгради и повишаване на енергийната им ефективност, за извозване и обработка на битови отпадъци и т.н. Те се инициират поради социалното им значение за осигуряване на преход на нискоквалифицираните безработни към заетост, която обаче в общия случай е от ниско качество.

Подобряване на условията на труда

Един от елементите на мащабната проблематика здраве - околна среда е подобряването на условията на труд, като основната насока на работата е превенцията спрямо техните неблагоприятни характеристики. Според отчетите на Инспектората по труда през последните години след приемането ни за член на ЕС са стимулирани положителни промени в това отношение. Ограничаването на условията на труд с ниско качество обаче не е само следствие от целенасочени действия в тази посока. За общия задоволителен резултат

допринася и закриването (фалитите) на неефективни производства в резултат от съвременната криза, както и свиването на заетостта в сивия сектор, която по правило се реализира при трудни и вредни условия на труд и без неговата защита при производства с висока степен на негативни въздействия върху природната среда.

*Насоки на политиките за “позеленяваща” заетост
в краткосрочна и средносрочна перспектива*

Основно изискване към тези политики е тяхното развитие като елемент и в същото време – като насока на реализация на концепцията за гъвкава сигурност. Във връзка с това е необходимо те да разширят присъствието си на пазара на труда, но и да установят мостове към продължаващо обучение, трудово законодателство и социално осигуряване.

Предвид характера на програмите и мерките на пазара на труда, инициирани от държавата, може да се очаква, че някои от тях ще продължат да комбинират общи социално значими дейности в полза на опазването на жизнената среда с такива, които имат по-непосредствено значение въобще за околната среда. Във връзка с голямото внимание към инициативата в рамките на ЕС очакванията са тези програми и мерки да имат стабилно присъствие на пазара на труда в бъдеще.

Съществуват възможности за модифициране на някои от досега прилаганите програми в полза на “зелената” заетост. Някои от тях могат да бъдат специализирани за поддръжка на национални паркове, за изграждане и поддръжане на велоалеи, на алеи в жилищните комплекси, на спортни площадки и други подобни елементи на социалната инфраструктура. Възможна насока е оползотворяването на временната заетост чрез насочването ѝ в помощ на национално значими “зелени” инфраструктурни обекти. В средносрочна перспектива актуалност ще получи водната инфраструктура в рамките на общото обновяване на общинската.

Както беше посочено, “зелената заетост” е свързана с реализирането на техническо и технологично преустройство на производствата и потреблението. Субсидирането на заетост не трябва да е в противоречие с него. За целта политиките на пазара на труда могат временно да подкрепят непривлекателни заетости в рамките на екозначими проекти и/или да обслужат прехода към екосъобразени работни места; да организират професионална квалификация на заетите и безработните според изискванията на “зелената” икономика; да предложат курсове за предприемачи, които биха искали да развият производства в регулирано замърсяване и щадящо ползване на натурални продукти. Сравнително лесно могат да бъдат уточнени общите (базисните) умения, които заети и мениджъри е нужно да притежават. Тази базисна подготовка е важна, но не е достатъчна за преход към реално ориентирана към околната среда икономическа дейност. Потрудна и мащабна задача е определянето на номенклатура от конкретни

(актуални) умения, необходими за “зелените” работни места в българската икономика. Решаването ѝ няма да е възможно без участието на работодателите. Ако техните организации не се включат в проучванията и не предоставят изисквания за това какви трябва да бъдат тези умения, професионалната квалификация ще бъде ориентирана главно към формиране на общи качества на заети и безработни в условията на “зелена” икономика или към развитие на умения, които се търсят слабо.

Самите обучаващи организации също ще трябва да подобрят капацитета си за провеждане на обученията на кадри за “позеленяващите” работни места. Необходимо е наличието на експециализирани модули или елементи на учебно съдържание в предлаганите оферти на обучителните организации да се оценява като елемент на добавена стойност на предлаганото обучение и да се използва като един от критериите за оценка на тези оферти.

Все още не се работи за подготовка и прилагане на конкретни професионални стандарти за “зелените” работни места. Актуална задача е и разработването на нови модели на компетентностите конкретно за мениджърите в условията на “позеленяваща” икономика, както и за тези, стартиращи свой бизнес. Всичко това ограничава възможностите за създаване на специализирани програми за обучение в средното и висшето образование, както и в курсовете за преквалификация. Необходима е цялостна преоценка на учебното съдържание на всички равнища от гледна точка на “зелената” икономика, “зеленото” потребление и “зеленото” благосъстояние и начин на живот, както и предлагане на нови възможности за обучение по нови професии. Проучването на работодателското търсене и промените в предлаганите професионални стандарти ще позволят и съответни изменения в номенклатурата на професиите в България (2007 г.), в която засега няма нито една позиция, за чието заемане да е предвидено притежаване на някакви знания и умения, свързани с “зелената” икономика.³³

Може да се обобщи, че е необходима ревизия на съществуващите политики от гледна точка на тяхното пряко или косвено значение за реализирането на дейности по опазване на околната среда. Наличието на такива ефекти трябва да се има предвид и при въвеждането на нови политики.

*

Развитието на “зелена” икономика може да предложи нови работни места в близка перспектива и тази възможност трябва да бъде оползотворена в България. Ограничената засега информация не позволява да се направят конкретни разчети за евентуалния брой новосъздадени “зелени”

³³ Необходимо е в България да се въведат конкретни стандарти за заемане на “зелени” работни места и да се прилага такъв международен стандарт на специалностите (International Standard of Classification of Occupations ISCO-08).

работни места и за приноса им за заетостта. От гледна точка на сегашната обстановка на българския пазар на труда може да се очаква, че част от освободените работници от строителството и от промишлеността могат да се пренасочат към изграждане на инфраструктурни обекти, такива за водоснабдяване и канализация, преработка на отпадъци и други дейности с екозначение. Промените в заетостта по отношение на "зелената" икономика обаче трябва да бъдат реализирани главно на основата на подобряване на нейното качество и структури и във връзка с технологично и друго преустройство.

Разработването на мерки за разширяването на "зелените" работни места и за "позеленяването" на икономиката изисква използването на динамични подходи. В повечето случаи прилагането на стимули трябва да е съобразено (и не в противоречие) с глобалните, националните или регионалните интереси в икономическото развитие. Засега обаче на глобално равнище не е постигнато единство в начина, по който човечеството ще регулира екопроцесите, а това затруднява избора и отстояването на "зелената" позиция на малките икономики. В същото време съществуват полезни идеи от практиката на други страни, които биха могли да бъдат внедрени без особени проблеми и у нас. България има сравнителни предимства като страна, развиваща "зелена" икономика, които, ако бъдат оползотворени по подходящи и ефикасни начини, биха спомогнали за излизане от икономическата криза.

22.V.2010 г.